

VÁLASZ

MÜLLER RÓBERT, MESTERHÁZY KÁROLY ÉS TÓTH ENDRE

**„Vida Tivadar: A sztyepei, a bizánci és a Meroving birodalmak között.
Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században”**

című MTA Doktori Értekezéséről írott opponensi véleményére

Megköszönöm Opponenseimnek, hogy dolgozatom bírálatát elvállalták, kifejtették véleményüket, leírták tanácsaikat, rámutattak a hiányosságokra, a tévedésekre, és ezzel elősegítették, hogy a disszertációt megjelenés előtt átdolgozhassam és kiegészíthessem. A következőkben az opponensi véleményekben felvetett kérdésekre tematikus rendben válaszolok. Örömmel tölt el, hogy Opponenseim a választott témát időszerűnek és fontosnak tartották, megjegyezve, hogy az új szintézis elkészítését részben a számos „kevésbé kutatott részletprobléma” (TE), részben pedig a sok új, „megfelelő mennyiségű és minőségű régészeti adat” (MK) indokolta.

Először az elméleti, módszertani megjegyzésekre szeretnék válaszolni. E disszertáció témája és koncepciója még a kilencvenes évek végén alakult ki, amikor a kölkedi 'A' temető közlése után úgy tűnt, hogy végre választ lehet kapni az un. „Környe vita” által még a 70-es években felmerült kérdésekre, nevezetesen arra, hogy mit jelentenek a Meroving jellegű leletek a nomád eredetűnek tartott avar leletanyagban, miként lehet azokat kulturálisan és etnikusan értelmezni, a leletek avarokat, bolgárokat, bizánci zsoldosokat, vagy germánokat jeleznek-e? Akkoriban még nem volt teljes képünk a korszak kora bizánci jellegű leletanyagáról, a 2368 síros zamárdi temetőről, a kölkedi „B” temető átlagon felül gazdag, Meroving kultúrájú előkelőinek nemesi udvarház mellett elkülönült temetkezéseiről. Számomra erre az izgalmas, új kutatási területre a bevezetést (az általam Pásztor Adriennel együtt feltárt) budakalászi temető leletanyaga jelentette. Ezen az ásatáson a leletanyagban friss szemmel mind a kora bizánci/késő antik és „nyugati” mintájú férfi, mind pedig a női viseleti elemeket, ékszereket, eszközöket, amuletteket, stb. azonosítani lehetett, és ezzel elkezdődhetett egy olyan aprólékos kutató munka, amely számomra több évtizedes feladatot adott.

Miközben újabb és újabb részművek kidolgozása vált szükségessé (szerencsére közben ebbe mások is bekapcsolódtak) az etnikus azonosítás nehézségeiről, az antik szerzők adatainak hiteléről, a régészeti kultúra fogalmának használhatóságáról, a társadalmi átalakulás folyamatairól az elmúlt időszakban folytatott heves elméleti és módszertani viták fényében már el kellett tekintenem az eredeti címtől („*Germánok, romanizáltak, bizánciak és szlávok az Avar Kaganátusban*”). A kutatás hangsúlya az etnikumok azonosítása helyett a sokoldalú kapcsolatrendszerek, tevékenységi formák, hálózatok meghatározása felé tolódott. Ezért az új építkezéshez szemléletváltásra, módszertani kísérletezésre, új modellek alkotására volt szükség és ezek megtalálásában nagy segítséget jelentettek számomra a kollégáimmal és hallgatóimmal folytatott motiváló viták és beszélgetések. Ezért került tehát a disszertáció elejére a terjedelmes módszertani fejezet, ám a „régészet tárgya” valójában nem változott, csak annak bemutatására új, alkalmasabb fogalmi és értelmezési keretek kialakítására került sor.

Az etnikum azonosítási kísérletei során Mesterházy Károly az egyes esetek pontosabb leírásának szükségességére hívta fel figyelmemet. A tárgyak és a régészeti kultúrák etnikummal való azonosításának 19. század végi eszméje óta a 20. század második felében a szociológiai és kulturális antropológiai kutatások eredményei jelentősen behatárolták az etnikus értelmezés régészeti lehetőségeit. Ugyanakkor a tárgyak nem egy neutrális térben keletkeztek, hanem a mindennapi élet különböző területein, adott társadalmi és gazdasági viszonyrendszerben születtek, megrendelőhöz, készítőhöz és felhasználóhoz köthetők, és ezért a felhasználó igényeire, erőforrásaira, személyes választására utalnak, de függenek mesterek, műhelyek hatókörétől, nyersanyagforrásoktól, geopolitikai tényezőktől is.

Véleményem szerint egy ilyen rendszer szükségszerűen hierarchikus felépítésű, s a leletek és régészeti jelenségek statisztikai módszerekkel igazolható csoportosulása, jellegzetes társulása adott területi egységben egy hatalmi, gazdasági vagy kulturális szervezet létrejöttét követelheti. Mivel a fizikai antropológiai jelleg, a nyelv, a tárgyak elterjedése, vagy a feltételezett régészeti kultúra (mint analitikai egység) kiterjedése egy adott térségben nem feltétlenül esik egybe, nem mindig tudjuk pontosan meghatározni, hogy mindezek milyen nagyságú és szervezeti formájú emberi közösséghez tartozhattak (háztartás, falu, régió, stb.).

A kulturális és etnikus identitás inkább helyzetfüggő, állandóan változik (az egyén esetében mindkettő akár többféle is lehet), és megnyilvánulása elsősorban politikai természetű. Az identitás meghatározásának kutatásában új szempontokat hoznak a

természettudományos vizsgálatok (DNS, izotópkémia). Az általam kiválasztott, és „szimbolikus jelentéssel” rendelkező tárgyak (pl. övgarnitúrák, mediterrán fémedények, amulettek, mezőgazdasági eszközök), rávilágíthatnak a hatalmi, társadalmi és kulturális szervezet felépítésére és működésére is.

Mesterházy Károly ellentmondást lát a dolgozatban az *akkulturáció* fogalmának használata esetében. A félreértésre az adott alapot, hogy én az akkulturációt a domináns kultúrába való betagozódásként értelmeztem, és nem az „alacsonyabb” kultúrának a fejlettebb kultúrába történő beolvadásaként. Az *akkulturáció* nem jelent asszimilációt, mert a folyamat során az eredeti kultúra megmarad, s éppen ezt a mozaikszerű sokszínűséget látjuk az avar kor elején. A *hibridizáció* fogalma azért lehet alkalmasabb a kora avar kori integrációs folyamat leírására, mert bemutatja a különböző kultúrák keveredését, a különböző kulturális identitások egymásba fonódását (az elmélet *Pierre Bourdieu* francia szociológus *habitus*ról megfogalmazott nézeteit tükrözi). Erre a legjobb kora avar kori régészeti példát a női díszfüggők szolgáltatják, amint azt Müller Róbert is elismeri, hogy azok „részben Meroving, részben bizánci kulturális hagyományokon alapulva, avar elemekkel kiegészülve új divatjelenséggé jöttek létre a 6. század végén.” Régészeti értelemben ez a folyamat a 7. század második felében a többféle kulturális elemet egyesítő, egységes avar anyagi kultúra kialakulásában teljesedik majd ki. A kora avar kori társadalmi átalakulás a Kárpát-medence nyugati felén különböző kulturális eredetű közösségek interakcióinak következménye, amely nem két, vagy több homogén népcsoport között zajlott, és nem modellezhető egyszerűen a ’hagyományok megtartását’ vagy a ’kulturális asszimilációt’ szembe állító ellentétként.

A késő antik / kora bizánci hagyományok kérdéseiről

Tóth Endre a kora avar korban a késő antik anyagi és szellemi kultúra fennmaradásának és átadásának kutatásában az előzmények vizsgálatát az 5. század utolsó harmadáig tartja kívánatosnak kiterjeszteni. Tisztában vagyok vele, hogy a kontinuitás folyamatát a késő római időszaktól szükséges elemezni, de a *pannoniai* lelőhelyek száma kevés, romanizáltaknak az avar korig folyamatosan használt temetője eddig Fenékpusztá kivételével a Dunántúlon még nem ismert. Napjainkra azonban néhány 5. század második felére (Mözs), a 6. századra (Szólád, Szeleste) keltezhető temetőben izotópvizsgálatok és régészeti adatok (téglasírok) alapján pontosabban tudjuk megítélni a helyi, provinciális római temetkezési hagyományokat őrző (*romani*) lakosság továbbélését.

A disszertációban a késő antik leletanyag tanulmányozásának fő eredménye a nyugat mediterrán (itáliai) és a kelet-mediterrán (balkáni-bizánci) kulturális hagyományok szétválasztása, és időrendjének helyi meghatározása lett. A köznépi jellegű, technikailag egyszerűbb kivitelű leletanyag, valamint a szellemi kultúrára, vallásra utaló leletek (pl. bajelhárító amulettek, keresztek) elterjedése alapján sikerült bebizonyítani, hogy Pannonia 5-6. századi alaplakossága részben az Alpok-Adria vidéki romanizált, kulturális koiné része volt, s erre nemcsak a továbbélő késő antik központok (Fenékpusztá, Gorsium), hanem más kora avar kori dunántúli soros temetők (pl. Csákberény, Szekszárd) leletei is utalnak. Az azonos lelettípusok azonban nem feltétlenül jelentenek migrációt, mert párhuzamos fejlődés eredményének is tekinthetők, ezért a nyugat-mediterrán (itáliai, Kelet-Alpok vidéki) betelepedés, az avarokhoz menekülés vagy hadifoglyok elhurcolásának igazolását csak a természettudományos eredményektől (Str⁸⁴) várhatjuk. Ez utóbbi megállapítás érvényes a balkáni-bizánci népesség feltételezhető betelepítésére is. Ugyanis a számos eredeti bizánci tárgy zsákmány, ajándék vagy csere/kereskedelem révén is a Kárpát-medencébe kerülhetett, de néhány csekély értékű viseleti elem (pl. vas aláhajtott lábú fibulák, csatok, tűk), ékszer, a szellemi kultúrára utaló tárgy (amulett, csengő), vagy eszköz az avarok által elhurcolt, és a Kárpát-medencébe betelepített lakossággal is kapcsolatba hozható. A dunántúli kora avar temetőkben ezek a leletek nem egy csoportban találhatók, hanem szétszórva, ami a nagyobb területet érintő betelepítésükre utal. Müller Róbert a temetkezési szokások -- a kőpakolás rítusa -- esetében is többféle antik hagyományt lát Keszthelyen, és a betelepedést mellett szólnak a demográfiai vizsgálatok eredményei is.

A dolgozatban sikerült összegyűjteni az adatokat Fenékpusztá avar kori virágzásának lehetséges korábbi, 568 előtti előzményeire, amely már a bizánci-langobard kapcsolatok idején kialakulhatott(?), s így az erőd lakóinak közvetítő szerepe a Mediterraneum és a helyi barbárok világa között az avar korban teljesezhetett ki. Müller Róbert elfogadta Fenékpusztá, mint szárazföldi kereskedelmi központ megnevezésére az *emporium* fogalom alkalmazását, amelynek kritériumait M. McCormik (Origins of the European Economy, 2011) dolgozta ki gazdaságtörténeti monográfiájában.

Megfogadom Tóth Endre javaslatát és a lemezekből igényesen összeépített, doboz alakú fibulákat önálló tipológiai egységként és nem a 'korongfibulák' egy alcsoportjaként tárgyalom, és egységesítem a szövegben 'Ringfibel=csatfibula' terminológiát is. Ugyanő felvetette a kérdést, hogy a bajorországi dittenheimi késő antik korongfibulák a dunántúli csoporttal azonos keresztény ábrázolásai milyen típusú kapcsolatra utalhatnak a két terület

között (pl. emberalakok között kereszt motívum). Véleményem szerint a barbárok által elfoglalt Duna menti provinciákban, Pannoniában, Noricumban és Raetiában az ókeresztény képtípusok avar kori egyezése nem feltétlenül jelent közvetlen kapcsolatokat, hanem inkább a limes mentén a barbár környezetben élő romanizált maradványlakosság (ókeresztény) kultúrájának helyi (vagy itáliai) gyökerű párhuzamos fejlődésére utal. A közvetlen kapcsolat lehetőségét más bajor területen készült tárgyak (madárfej-koszorús, lánckeresztes és ékkőberakásos korongfibulák), és az ott is alkalmazott technológiák (pl. tausírozás, cellás vas övgarnitúrák) dunántúli, fenékpusztai előfordulása veti fel. E kérdés kutatása további beható vizsgálatokat igényel.

Ennél rejtélyesebb az ókeresztény jelenetekkel díszített dobozfibulák Tóth Endre által is hangsúlyozott hasonlósága az albániai Komani-kultúra és Dél-Itália (Calabria) hasonló leleteivel. Ebben az esetben a közös technológiai és ikonográfiai elemek feltehetően egy olyan hálózatot jeleznek, amelynek háttérében azonos zárándokhelyek látogatása, vagy azonos mesterek tevékenysége sejthető, bár a keresztény közösségek közötti közvetlen kapcsolattartási formák sem zárhatók ki. Mindez megerősíti azt a feltételezést, hogy Fenékpusztá a késő antik időszakban egy regionális vallási központ szerepét is betöltötte.

A fibulaviselet átalakulására, etnikumjelző szerepének megszűnésére Müller Róbert hívta fel a figyelmet. A különféle fibulatípusok viseletének 16 variációját a 11. típustáblán mutattam be, amelyen bizánci aláhajtott lábú fibulák ugyanúgy megtalálhatók a mellkason viseleti helyzetben mint keresztény jelenetes dobozfibulák vagy a Meroving stílusú S-alakú és kengyeles fibulák.

Tóth Endre kérdésére válaszolva megállapítható, hogy a fogazásos díszítés korábban jelenik meg a Keszthely-kultúrában, mint a 2. germán állatstílussal díszített tárgyakon a Dunántúlon. A horreumi temető egyes leletei 568 elé keltezhetők, ilyen módon a fogazás olyan, a késő antik környezetben született díszítőelem, amely később a Kárpát-medencei Meroving stílusú díszítőművészet része lett. A kézműipari termékek innovatív technológiája és díszítése alapján Fenékpusztá a korszakban bizonyíthatóan kulturális, iparművészeti központ is volt (vö. Egon Wamers).

A 'pontkör díszes tárgyak' és a 'drót és lemezékszerek' a késő antik hagyományok továbbélésének jellegzetes megnyilvánulásai. Tóth Endre elfogadta, hogy a 'pont-kör díszes tárgyak' csoportja Keszthely térségében nemcsak a kontinuitás, hanem a késő antik és germán érintkezés eredményének is tekinthetők, hiszen e két markáns hagyományú közegekből származó jellegzetes tárgy- és viseleti formákat a kulturálisan semleges, mértani egyszerűségű

díszítés fogja egy egységbe. A 'pont-kör díszes leletcsoport' hűen tükrözi a Dunántúlon az átalakuló kulturális viszonyokat a 6-7. század fordulóján, mert az identitás reprezentációját jelentő ékszerek és viseleti tárgyak a romanizált, germán és a bizánci formai körből származó elemek szintézisét mutatják. A 'pont-kör díszes tárgyak' a viselet elemeiként árulkodnak az identitás válságáról, egy átmeneti a kulturális identitás képződéséről. Müller Róbert kiemelte, hogy a Keszthely-kultúra területén nem kerültek elő a drót- és lemez ékszerek. Ez a jelenség logikusnak is tűnik, mert azok a minőségi antik-bizánci ékszerek barbár imitációiként váltak divattá (bár az alacsonyabb társadalmi helyzetű romanizáltakhoz is köthetnénk azokat).

Müller Róbert elfogadta a dolgozatban bemutatott budakalászi mezőgazdasági eszközök (ívelt végű szőlőszedő kés, rövid köpüs kasza, kapa nyaktaggal) népvándorlás kori, kora bizánci (nem római) eredetének meghatározását, de ezeket nem tartja alkalmasnak a fejlett késő antik mezőgazdasági technikák késő római kortól való továbbélésének bizonyítására. Annak ellenére sem, hogy Keszthelyen pollenvizsgálatok támasztják alá a késő császárkori növényfajták folyamatos termesztését a 7. század közepéig. Budakalász ill. Aquincum térségében egyelőre hiányoznak a késő antik pollenvizsgálatok. Müller Róbert kiemeli, hogy a köpüs rövid kasza nem intenzív, hanem extenzív művelésre utal. A korszerű mezőgazdasági eszközök azt a kérdést vetik fel, hogy azok a helyi népesség déli-balkáni kapcsolataira utalnak-e, vagy inkább az új betelepített népességhez köthetők? (vö. Henning 1987). E kérdést a budakalászi temetőben 50 esetben végzett a stroncium-vizsgálatok segíthetnek majd eldönteni. Összegezve megállapíthatjuk, hogy bár az avar korban folyamatos az itáliai kulturális hatás, amint erre legutóbbi könyvében Bálint Csanád is rámutatott, mégis kezdetben az avar-bizánci hadjáratok idején, a régészeti időrend alapján a kelet-mediterrán hatás a meghatározóbb, ami nemcsak az ékszerek és a viseleti elemek, hanem az amulettek, a kerámia és a mezőgazdasági eszközök esetében is megnyilvánul.

Meroving kulturális kapcsolatok

Opponenseim elfogadták, hogy a dunántúli és az erdélyi Meroving jellegű (a kifejezést Bóna István használta először) leletek a germán maradványlakosság tagjaihoz köthetők, akik az avar kor elején még fenntartották nyugati kapcsolataikat. De a kora avarkor első felében számos helyben készült és eredeti nyugati Meroving típusú viseleti tárgy, ékszer, eszköz, amulett vagy kézműves-technológiai ismeret nemcsak a nyugat-európai területekkel, hanem Itáliával való kapcsolatot is jelezhet. Mesterházy Károly ki is emeli, hogy az elitek közötti érintkezésre, kereskedelmi kapcsolatokra, mobilitásra, technológiatranszferre utaló leletek

részben a kapcsolatrendszer formáinak jobb megismerését segítik, részben a régészet számára keltezési segítséget adnak. A nőkhöz és férfiakhoz köthető eredeti tárgyak nemcsak a Meroving divat változásainak naprakész követésére, hanem az új lehetőségek és a zsákmány reményében az avarokhoz csatlakozó (katonai vezetők, hatalomból kiszorult előkelők?) kis létszámú, nyugati germán katonai csoportok megjelenésére is utalhat.

A langobardok elvándorlása után Pannoniában hatalmi vákuum alakult ki, mert a langobard királyság politikai szervezete felbomlott, és az avaroké fokozatosan épült ki. Ebben az átmeneti időszakban a helyi népességből az avarokkal együttműködő vezetők emelkedhettek fel (*war lord*, *Kriegschar*), akik saját kíséret létrehozásával önállóan tagozódhattak az avar kaganátusba és a langobard korból megmaradt infrastruktúrára és kézműipar maradványaira támaszkodva helyi műhelyekben állították elő -- kezdetben még a régi stílusban -- fegyvereiket, termelő eszközeiket, viseleti tárgyaikat.

Alapvetően a helyi népesség újjászerveződésére utalnak a néhány avar temetőben NKFIH-kutatási program (NN-113157) keretében végzett stroncium-izotóp-vizsgálatok előzetes eredményei is (Kölked, Budakalász). Ez az új, Meroving kultúrájú vezetőréteg legitimációját az avaroktól kapta, létét avar szövetségnek köszönhette, és cserében katonai szolgálattal tartoztak és részt vettek a Bizánc ellenes hadjáratokban. A bizánci források is említik az avarok hadrendjébe illeszkedő germánokat, akiket gepidának neveznek.

Nomád társadalomszerkezet és kulturális hagyományok kérdése

Mesterházy Károly hiányolja, hogy a disszertációban nem foglalkoztam részletesen az avarok keleti hagyományaival és hagyatékával. Erre azért nem került sort mert a dolgozat céljának az egykori Pannonia provincia területén a honfoglaló avarok betelepődése után lezajlott kulturális, etnikus és társadalmi változások vizsgálatát tekintetem, vagyis az itt talált „európai gyökerű és kultúrájú” népeknek az Avar Kaganátusba való beilleszkedését vizsgáltam. A jól kutatott keleti hagyományok tekintetében az eddigi eredményekre építettem, és legfeljebb néhány újabb jelenségre hivatkoztam, mint pl. a kunbábonyi sír félhold alakú lemezének a mongóliai Talyn gurban kherem lelőhelyen melldíszként feltárt analógiájára, amely más hasonló megfigyelésekkel együtt (Galuut sum, Bikeqi, Yihe Nur; Chen Yongzhi – Song Guodong – Ma Yan, *The Silk Road* 14, 2016, 42-57) egy belső ázsiai arisztokratikus hagyomány meglétére utal az avar vezetőrétegben.

A disszertációban törekedtem arra (kétségtelenül inkább feldolgozások és nem eredeti források alapján (Khazanov 1985; Pohl 1988; Golden 1992; Vásáry 1993; Schäfer 1998; Halle 2003; Skaff 2012, 73-168), hogy felvázoljam azt a nomád hatalmi és társadalmi

környezetet, amelybe az avarság a meghódított népeket illesztette. A belső ázsiai és kínai források alapján kialakított történeti és etnográfiai modell szerint a nomád birodalom lényegét az uralkodó törzs, és a hozzá önként csatlakozott vagy erőszakkal meghódított népek egysége alkotta. Az eurázsiai nomád birodalmak mintájára föderatív-hierarchikus szervezetű Avar Kaganátust törzsi, etnikus, területi, kulturális vagy szociális, stb. alapon szerveződő csoportok hálózata alkotta (Kradin 2007). E hálózatoknak a rendszerét működtette a javak szétosztásával a kagáni hatalom a saját politikai céljai megvalósítására, s a régészet feladata e hálózatoknak a régészeti leletanyagban megfigyelhető lenyomatának kutatása.

Munkámban arra próbáltam meg törekedni, hogy kimutassam a Dunántúlon az első avar generáció régészeti azonosítását miként segítik a helyi népekkel való együttélésükre utaló lelettársulások, leletkombinációk megfigyelésével nyerhető ismeretek. A sztyeppeiek korai magányos temetkezései, kis sírcsoportjai, vagy a temetkezések közelébe elásott, a Dunántúlon is megtalálható halotti áldozatok nehezen keltezhetők. Örömmel tölt el, hogy Opponenseim elfogadták a vizsgált 14 kora avar kori temető horizontális stratigráfiai vizsgálata alapján felállított betelepülési modelleket, és a leletanyag ennek alapját képező tipokronológiai rendszerezését, a tárgytipusok kulturális besorolását. Müller Róbert a társadalmi helyzetet és identitást tükröző derékövekre kidolgozott fejlődéstörténeti keretet (A – C csoportok) alkalmasnak tartja a késő antik/a bizánci, Meroving és avar hatás összevetésére. Ugyanő elfogadta a temetők betelepítési rendjének és kulturális csoportjainak meghatározásával a társadalmi változások irányára és dinamikájára tett megállapításokat.

Ezek szerint a nagy dunántúli soros temetők korai fázisában (Kölked) egyértelműen meghatározhatók a Meroving/germán, más esetekben a késő antik hagyományú (Csákberény) csoportok, és ezek mellett már a korai időszakban is a sztyeppei nomád lovastemetkezések (Budakalász, Szekszárd). Ezt a betelepülési folyamatot a zamárdi temető legutóbb közölt monográfiája is igazolta. (Megjegyzem a környei temető azért különös, mert abban a sztyeppei és Meroving elemek egy síron belül is keverednek, ezért itt felmerül az avarok kezdeti Meroving típusú reprezentációjának lehetősége.)

A sztyeppei nomád felépítésű avar társadalom szervezetének kutatását kétségtelenül folytatni kell, még több keleti forrás bevonásával, további párhuzamos jelenségek felkutatásával. Megköszönöm Mesterházy Károlynak, hogy felhívta a figyelmemet Oguz kán történetének tanulmányozására, és a tanulságok levonására. Az elegei felirat arany övre történő hivatkozása jól használható az avar kori arany álcatos övek társadalmi szerepének értelmezésében. Újabban Falko Daim és Samu Levente legutóbbi kutatásai bebizonyították,

hogy az avar elit arany, kőberakásos álcsatos aranyövei egy sztyeppei formát elevenítettek fel bizánci technológiák alkalmazásával.

Mesterházy Károly elfogadta azt a megállapítást, hogy az Avar Kaganátus a kortárs bizánciak által is elismert szervezettsége, sajátos intézményrendszere ellenére is az „állam kialakulása előtti társadalom” volt, mert működése nem jogi alapokon, hanem az íratlan hagyományokon nyugvó szokásokon és morálon nyugodott. A versengő elit csoportok közül a vezetők főként személyes karizmájuknak köszönhetően emelkedtek fel, és a társadalom egészét érintő intézkedések nagyrészt személyes döntések nyomán, és nem intézményi úton születtek. Az avar hatalmi szervezet vezetőire, a katonai kíséretre utaló arany és ezüst díszes fegyverek és presztízs értékű tárgyak koncentrált elterjedése a Duna-Tisza közén hatalmi-katonai központra utal. Az ELTE-MTA kutatócsoportjának legújabb genetikai vizsgálatai igazolták (23 eset), hogy az elit összhangban a néprajzi ismeretekkel elsősorban rokonsági alapon szerveződött, genetikai állományuk két harmada belső-ázsiai eredetű (haplotípus), s tagjai a vizsgált esetekben kivétel nélkül mongolidok voltak. Mindez arra utal, hogy az avarok belső-ázsiai eredetű vezető törzse a Duna-Tisza közén telepedett le.

A kora avar korban lezajlott társadalmi átalakulás folyamatát legjobban a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető strukturális változásai alapján érthetjük meg (hasonló folyamatot mutat a Garam Éva által frissen közölt zamárdi temető elemzése is). A szekszárdi temetőt a 6. század utolsó negyedében egymás közelében nyitotta három avar és két helyi, Meroving kultúrájú, germán közösség (család?). A betelepülő sztyeppeiek egymástól nagyobb távolságra elhelyezkedő, részlegesen eltemetett állatokat tartalmazó sírcsoportjai később nem bővültek további É-D-i tájolású sírokkal, utódaik már a helyi népesség tagjaival együtt NY-K tájolású sírban nyugszanak (pl. részleges ló temetése a 730. sírban). A 7. század folyamán azonban nemcsak az É-D-i tájolású sírok tűntek el, hanem a Meroving típusú fegyver és deréköv-garnitúrák is, mert a közösség vezetői az avar korban általánosan elterjedt szokás szerint, ill. reprezentációs elvárásoknak megfelelően a soktagú, kora bizánci típusú övek viseletére tértek át. A késő antik hagyományokat mutató sírok a temetőben nem csoportosulnak ilyen kifejezetten, hanem elszórtan helyezkednek el a temető déli felén. Hasonlóan lazán kötődnek egymáshoz a romanizált viseleti hagyományokat mutató sírok a Sopianae környéki temetőkben még a 7. század második felében is. Más dunántúli temetőkben is hasonló változások mentek végbe, annak ellenére, hogy minden temetőt egyedivé tett a helyi csoportok különböző aránya.

Összefoglalva dolgozatomban az egykori Pannonia területén előkerült, kulturális jelentéssel rendelkező szimbólumok (tárgyak, szokások, rítusok, stb.) térbeli elterjedése alapján következtettem a korai avar kor kulturális és etnikus csoportjaira, és azok együttélésének, egymásra hatásának formáira, valamint a régiókon belüli és régiókon túlmutató kapcsolatrendszereinek alakulására. A társadalom jól különböző horizontális csoportjai vertikálisan is tagozódnak (elit, köznép), s ez utóbbiban a kulturális jegyek gyakran már keveredve jelentek meg. Az avar elit(ek) által megjelenített reprezentációs kultúra a kialakult közép-európai hatalmi térben a Bizánc irányába megnyilvánuló kulturális igazodást mutatja, ami a dinamikus azonosulás, versengő utánzás igényét (*competitive emulation*), vagyis a politikai rivális kultúrája elemeinek átvételét (*peer polity interaction*) jelenti (C. Renfrew). A magasabb társadalmi helyzetű csoportok mintául szolgáló viselete, szokásai hamar követőre találtak a középrétegeknél, sőt fokozatosan a köznépnél is. A kutatás még adós ennek az összetett társadalmi folyamatnak a bemutatásával, a jelen dolgozatban magam elsősorban a kulturális gyökerek minél pontosabb feltárására törekedtem.

A felgyűjtött és rendszerezett leletanyag további lehetőségeket nyit az egykori tevékenységekhez köthető hálózatok mélyebb felkutatására. Különösen értékes tárgyak, mint pl. arany övek, fém és ivóedények alkalmasak a diplomáciai kapcsolatok rekonstruálására. Ritka esetben a személyes mobilitás háttérében sejthető tevékenység is felismerhető (pl. Baltikum és a Kárpát-medence közötti kapcsolatra utaló 6-7. századi leletek háttérében a borostyánkereskedelem sejthető).

A 7. sz. második felében, a konstantinápolyi vereség után, az Avar Kaganátust vezető elit felszámolta a helyi etnikus és kulturális csoportok viszonylagos önállóságát. A 7. század középső harmadától egy új formai kánont mutató, a keleti eredetű elit életstílusát és életmódját megváltozott módon tükröző, egységes anyagi kultúra alakult ki. A kulturális és etnikus sokszínűség eltűnésével az avar társadalomban egyfajta konzervatív fordulat állt be, véglegesen rögzültek a keleti szokások (pl. lovas-temetkezések), az avar hatalom és társadalom szervezetét, ideológiáját, szellemi kultúráját a keleti nomád sztyepei hagyományok határozták meg, és kísérlet sem történt az európai (római) típusú közigazgatás, és egyházszervezet létrehozására. Az ázsiai eredetű, sztyepei nomád típusú berendezkedés, a hitvilág és mentalitás az Avar Kaganátus létezésének végéig, a 9. század elejéig fennmaradt. Ez a konzervatív magatartás okozhatta az avarok vesztét, s velük szemben az európai beilleszkedés sikeres modelljét később a honfoglaló magyarság valósította meg.